
Benda Gyula

A *Replika* körkérdése azokból a problémákból fűz néhányat csokorba, amellyel az utolsó háromszáz év magyar társadalomtörténetének művelése során gyakran kell szembesülnünk. Véleményem szerint a hazai társadalomtörténet a nyolcvanas években elmozdult abba az irányba, hogy a jelenben zajló gazdasági, társadalmi és politikai változások kihívását felismerve, annak engedve, más társadalomtudományokat követve a jelen számára érdekessé váló kérdéseket (legyen az az egyesületek szerepe, a városiasodás vagy a nemesi és polgári elitek — birtokos nemesség, hivatalnokok, vállalkozók, nagypolgárok, politikai, katonai stb. elit-csoportok — változása, formálódása, jellegzetessége) tegye történeti kutatás kiemelt területévé. A történeti munkák, felvázolt kutatási programok gyakran megelőzték a "polgárosodás" jelenlegi divatját, s kezdetét vette nemcsak a polgári társadalom osztályainak, társadalmi csoportjainak átvizsgálása, hanem megismerése is. Ennek ellenére a "rendszerátalakítás" teremtette új helyzet, a társadalomtörténeti kérdések hangsúlyeltolódása, a jelenben folyó változások új értelmezési kísérletei és a jövőképpel teljes megváltozása részben felkészületlenül ért mindnyájunkat. Ezért a "polgárosodás"-vita egyik jellemzője az improvizálás (ez erősen jellemző saját korábbi írásaimra, de talán nem igazságtalanul általánosítható), a kapkodás (a "Hol állunk és mit kellene tenni?" józan kérdése helyett). Kutatási hipotézisek (történeti projektek) helyett vitatülések, monográfiák hiányában másodlagos empiriára épülő értelmezések uralkodnak a szakmai és publicisztikus irodalomban. (A szaporodó OTKA- és más kutatási pályázatok mögött is még gyakran hiányzik a tudományos közélet számára megfogalmazott koncepció, verifikálható hipotézis abban az értelemben, ahogy például Karády Viktor munkásságában láthatjuk azt.) A *Replika* által feltett kérdések egy része is olyan, hogy a választ rájuk a tényleges elemzés, a történeti feltárás vagy a tudományos gyakorlat adhatja majd meg. (Például: Kialakítható-e interdiszciplináris kutatómunka a polgárosodás témakörében?) Ezekről lehet véleményünk, de fontosabb lenne a praxis, azaz a tényleges történeti, szociológiai elemzésben való előrelépés. A kérdések másik része viszont valóban olyan gondolkodási feladatokra kérdez rá, melyek előfeltételei a történeti vagy társadalomtudományi kutatómunkának. Ezek megfogalmazása sürgető. Nem biztos azonban, hogy a körkérdésre adott válasz a legjobb formája a kifejtésnek. Válaszomat ennek megfelelően két részre osztom: első

.....
felében néhány véleményt fogalmazok meg, majd pedig valamilyen kutatási hipotézis vázát rajzolom fel.

A történetírás számos modern irányzata törekszik a pontosabb fogalomhasználatra. Ennek következetes megvalósítása azonban nehéz, s fennáll a veszélye annak, hogy a szigorúan "társadalomtudományos" történelem leszűkíti a közönséget a bennfentesekre (akik értik a tolvajnyelvet, a diskurzust). A polgárosodás kifejezés a társadalom 16—17. és 19—20. századi átalakulására vonatkoztatva címekben, bevezetőkben és értelmezésekben divatos, és az is marad, anélkül, hogy ténylegesen definiált és operacionálizálható tartalma lenne. Véleményem szerint a modernizáció kifejezést is használjuk ehhez hasonlóan, de annak a polgárosodás globális fogalmával szemben vannak elméleti, általánosító meghatározásai is. (Ez nem jelenti azt, hogy a modernizációs paradigmát társadalomtörténetileg termékenyebbnek tartanám.) A polgárosodás hazai értelmezéseként jellemezhető néhány kísérlet általában konkrét kutatási programhoz kötődik, s a társadalmi változás egyes területeit fedi csak le. Elképzelésem szerint ez a szűkebb terjedelmű fogalom válhat igazán történeti megalapozottságúvá. Ezek közül én — mint korábbi írásaimban ("A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége" *Századvég*, 1991/2—3. 169—176. és "Egy tudományos fogalom születése" *Magyar Nemzet*, 1990. nov. 19.) kifejtettem — az Erdei Ferenc által megfogalmazott felfogást tartom továbbra is a legtermékenyebbnek. Ennek értelmében a polgárosodás a makrostruktúrában végbement változások (piac, modern állam, iparosodás stb.) kikényszerítette társadalmi változás, hasonulás. Meggyőződésem, hogy Hajnal István és Erdei Ferenc negyvenes évekbeli munkásságában fellelhető az a társadalomtörténeti intuitív hagyomány, amelyből kiindulhatunk a polgárosodás folyamatainak elemzésekor, természetesen figyelembe véve a felnőtté váló társadalomtudományok azóta megfogalmazódott eredményeit.

A kutatási előfeltelvésként és értelmezési keretként felrajzolandó fogalmi rendszerhez azonban először újra elemeire kell bontanunk mind az európai társadalomfejlődés, mind pedig az újkori komplex társadalmi változások képét. (A Hajnal István Kör 1992 szeptemberi velemi konferenciájának előadásai és vitái azt mutatják, hogy ez a munka elindult — lásd Vári András beszámolóját, *Szociológiai Szemle* 1992/3.)

A fogalom olyan használatát tartom elképzelhetőnek, amelyik megengedi a *polgárosult*, *polgárosultabb* jelző használatát, de a *korlátozott* vagy *torz polgárosodás* konstrukciót nem.

A 16. század óta a magyar (az európai középső) régió társadalma két korszakban ment át jelentősebb változáson: a 16—17. században és a 18. század közepétől a 20. század elejéig tartó *hosszú évszázadban*. Jelenleg prognosztizálható egy újabb ilyen korszak, és ezzel kapcsolatban két kérdés vehető fel: 1. Indokolt-e mindhárom periódus esetében polgárosodásként értelmezni a változások tendenciáit? 2. Beszélhetünk-e egy állandó, de megszakított polgárosodásról? Véleményem szerint egyrészt megengedhető, hogy a piaci viszonyok, a polgári mentalitás és életmód elemeinek hazai elterjedését a három korszakbeli társadalmi változások hasonlósága alapján összevetve egy hosszú távú tendencia részeként is vizsgáljuk. Másrészt azonban ki kell emelni a korszakokként eltérő konkrét formáit a felsorolt (a felsorolás nem teljes) jelenségeknek, a piacnak, mentalitásoknak és életmódnak. *Szívem szerint a polgárosodás szót a 18—19. századra korlátoznám, és főtérrendetnek egy újabb fogalmat a több évszázados tendencia jelölésére. Ezt a vélemé-*

nyemet a második kérdésre adott válaszom motiválja. A 17. században lezáruló és a 18. században újrainduló társadalmi mozgás között nincs szerves kapcsolat, folytonosság. A történészek jól tudják, hogy két alapvetően eltérő világ e két korszak. Az 1930-as évektől megélt fél évszázad is elvágta a korábbi változás gyökereit, s a most induló "polgárosodás" más talajban gyökerezik, más az éltető levegője (az európai változások). Politikai célból hangsúlyozható a kontinuitás, de a társadalmi változások megértése szempontjából én a diszkontinuitást emelném ki. A 19. századi nyugat-európai vállalkozó, polgár vagy hivatalnok eszménye vagy valós típusai nemigen segíthetnek a mai tendenciák megértésében és megítélésében. (Inkább csak frusztrálhat a sok torz, nem teljes stb. jelző.) A 19. századi polgári és populáris kultúrát a 20. század végén a globális tömegkultúra és elitkultúra váltja fel: ez önmagában is kényessé teszi a polgárosodás kontinuitásának feltételezését.

A társadalomtudományos invenciónak feladata, hogy megtalálja az új jelenségek leíró és értelmező fogalmát. Ez nem könnyű dolog, a társadalmi, politikai jelenségeknél a történelem tanúsága szerint először mindig a már megfigyelt és leírt jelenségek köréből keressünk hasonlót, onnan kölcsönzünk nevet és tartalmat, s csak később érkezik el a megkülönböztetés szakasza, amikor az újabb leírtak specifikussága már láthatóvá válik.

A hagyomány teremtése más kérdés. A jelenleg kialakuló új elitnek, az átrétegződő társadalomban egyes társadalmi csoportok teremthetnek folytonossági mítoszokat, ideológiákat. Megint más kérdés, hogy az egymásra torló társadalmi változásokban nemcsak a közelmúltban, jelenben elfoglalt pozíció hat az átrétegződésre, hanem a korábbi és a származási pozíció is.

A társadalomtudományok jelenlegi együttműködésében az egyik tendencia az, hogy az egymás jobb megismerésére való törekvés, a közeledés szándéka erősödik, viszont nem jutunk valóságosan közelebb egymáshoz. Öröndetesen nő a több társadalomtudományi területen otthonosan mozgó kutatók száma, mégsem alakul ki igazi interdisciplinaritás. Számos sikertelen "történeti szociológiai" vállalkozást ismerek, de nem tudok különböző tudományterületről kikerült kutatók sikeres teamjeiről. Ennek okai valószínűleg egyrészt a hazai történeti és szociológiai "paradigmák" természetében, másrészt szervezeti, oktatási feltételekben lehetnek meg. A személyi kontaktus, a párbeszéd önmagában még nem hoz megoldást, de jó kiindulópont lehet a valós együttműködéshez.

Alapvető feladatnak tartom, hogy fogalmi, elméleti és módszertani tisztázás során munkatervek fogalmazódjanak meg, amelyhez társulni lehet. Az ilyen fogalmi keret és kutatási agenda elvben lehet egyéni teljesítmény, de irányzathoz köthető kollektív termék is. Irányzatok a mai magyar társadalomtörténetben felismerhetők, azonban nem intézményesültek, nem szerveződtek iskolává vagy műhellyé. Így kollektív munkaterv sem igen van. Marad az a lehetőség, hogy az egyéni kutatási tervek, feladatok mögött rejtőzött fogalmi rendszert és elméleti előfeltevéseket explicitté tegyünk.

Saját tapasztalatom azt mutatja, hogy a történeti munka során az elméleti, fogalmi háttér és a konkrét kutatás kialakítása nem egymást követi, hanem szakaszos: az empirikus tapasztalat (a feltárt történeti tények) bővülése időről időre szükségessé teszi a feltett kérdések és hipotézisek állandó pontosítását, illetve újrafogalmazását. (Olyan ez, mintha egy vizsgálat kiérlelése a megismételt és tökéletesített kérdőíves adatfelvételek sorozatával valósulna meg, de csak a végső forma elemzése fogalmazódna meg, a közbülső,

.....

egymásra épülő munkafázisok és eredmények legfeljebb egy szubjektív előszóban kerül-
nének említésre. A történész kész munkáját céltudatos egészként formálja meg, negatív
eredményeit, sikertelen szellemi kerülőútjait szereti elrejtteni. Ez nehezíti a teammunkában
való részvételét "tudományosabb" diszciplínák képviselőihez képest.)

A polgárosodás kifejezésen a 18–19. századi felzárkózásunk durva megfogalmazását
értve az első megoldandó probléma a folyamat időbeliségének meghatározása. A társa-
dalomtudományokban elterjedt a 1867-es kiegyezés mint kiindulópont, a történeti iskolák
pedig a reformkort jelölik meg. Az egyik a politikai-kormányzati formához köti a változás
kezdetét, a másik eszmetörténeti fordulathoz (amikor az elit felismeri a változás szükség-
szerűségét és megfogalmazza annak lehetséges irányát). De amennyiben elismerjük vagy
feltételezzük a társadalom viszonylagos autonómiáját (márpedig a szociológia és a társa-
dalomtörténet elkülönülése erre épül), akkor miért nem alakítjuk ki annak saját kronológi-
áját, időbeliségét? A modern gazdaságtörténet hozta paradigmaváltás az 1960-as években
képes volt a gazdasági fejlődés és növekedés, a konjunktúra és dekonjunktúra, a ciklikusság
sajátos időrendjét elfogadtatni. Ez már nem uralkodók politikájához, forradalmakhoz vagy
kiegyezésekhez köti a gazdasági élet fordulatait. A társadalomtörténetben még nem alakult
ki önálló időrend. Tudjuk, hogy a társadalom intézményrendszerével kötődik a jogi és
politikai intézmények változásához, a jövedelmi és vagyoni viszonyok, a foglalkozási
szerkezet pedig a gazdasági folyamatokhoz. A mentalitás pedig nem függetleníthető a nagy
művelődéstörténeti korszakoktól. Mindez együtt, valamint a társadalmi változás belső
dinamikája teremti meg a társadalomtörténeti változások kronológiáját, hullámait és cik-
lusait. A 20. században az életmód, a mentalitás változásai az 1930-as, illetve az 1960-as
évekhez köthetők, nem pedig a rendszerváltozásokhoz. A néprajz is lassan kidolgozza saját
történeti kronológiáját, amelyben a paraszti kultúra stílusváltásai követhetők nyomon. A
gazdasági fellendülések, az intézményi "reformkorszakok" éppúgy hozhatnak társadalmi
változást, mint a recesszió vagy a megmerevedés periódusai. A magyar társadalom
változásának kronológiája nemcsak a konkrét folyamatok megismeréséhez szükséges,
hanem a mechanizmus mélyebb megértéséhez is. Mennyiségi és minőségi ismérvek,
mérhető tényezők és számszerűen kifejezhetetlen értékek hosszú távú változásainak kiraj-
zolása fontos feladat. Ezek megvalósításában a néprajz, az irodalomtörténet és a művé-
szettörténet is előbbre jár, mint a társadalomtörténet.

Alapvető feladat a polgárosodás kategória lebontása részelemekre, részrendszerekre. A
gazdasági viselkedés, a politikai kultúra, a nemzeti és állampolgári magatartás, az indivi-
dualizáció, a polgári társasélet, a család stb. mind önállóan elemzendő (a felsorolás
esetleges és eklektikus — a lehetséges megközelítések másságát szándékozik jelezni). A
normák, értékek, az intézmények mellett a tényleges működés, a mindennapokban megra-
gadható gyakorlat is feltárandó. Ebben a munkában a történelemtudománynak a társa-
dalomtudományos elméletek, fogalmak és módszerek nagy fogyasztójává kell válnia,
viszont a jelenkutató társadalomtudományoknak is el kell jutniuk történeti elemzéseikben
a saját tényeik megkonstruálásához és a történeti forráskritika jelentőségének felismerésé-
hez.